

valóban koherens egész, és nem részlet-vizsgálódások (publikációk) valamilyen logika szerint összefűzött együttese; másodsor metodikai szempontból, mert úgy láttatja az erdőt (értsd: a korabeli bel- és külpolitikai viszonyokat, társadalmi mozgásokat), hogy alaposan szemügyre veszi (veteti) az erdőt alkotó fákat, bokrokat, sőt leveleket (interjúk); végül pedig benne érzem a téma további, eddig még feltáratlan részletei kibogozásának szándékát, például az egyházak és a többségi társadalom szerepének kontextusában.

(Tóth Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete. Budapest, Gondolat Kiadó, 2008. 375 p.*)

Szarka László

Kétnyelvű könyv a kiegyezés kori Pest-Buda és Budapest szlovák népességéről

Magyar és szlovák kétnyelvű kiadásban megjelent könyvének végén Kovács Anna feledésbe merült tények feltárásának nevezi doktori disszertációként készült munkáját. Megírásának egyik ösztönző motívumát pedig abban a reményben jelöli meg, hogy „a német és zsidó Budapest sztereotip képe mellett megjelenhet a szlovák Budapest is”. A könyv olvasója valamennyi fejezetben érezheti ezt a kettős célkijelölést: az eredeti szerzői célkitűzésnek megfelelően sikerült igen sok új forrást feltárni: az ismert források közül pedig nem egyet újraértelmezni. A részben ismert demográfiai és az ismeretlen, a szerző által feltárt művelődéstörténeti tényanyagot pedig dolgozata okfejtésébe szervesen beépítette.

A soknemzetiségű dualizmus kori Budapest szlovák szegmensét, annak is egyesületi, kulturális és az alcímből kimaradt demográfiai dimenzióját a szerző alaposan körbejárja, részletesen bemutatja. A dualizmus kori Magyarországnak a XIX. század utolsó harmadában rendkívül gyorsan növekedő fővárosa etnikailag sokszínű arculattal rendelkezett. A budai, pesti, óbudai és az agglomeráció részét alkotó elővárosok német, zsidó, szlovák népessége a mindegyiknél gyorsabban fejlődő többségi magyar lakossággal együtt olyan aszimmetrikus urbanisztikai, gazdasági, népesedési és etnikai szerkezeteket alkotott, amely olvasztótégelyként, akkulturációs és asszimilációs színtérként működött. Azaz nem vagy nem elsősorban egymást elválasztott, szegregált etnikai szigetekből állt, hanem a dinamikus fejlődő város nagyépítkezéseihez hasonlóan olyan összetett struktúráként működött, ahol egymást egészítették ki a magyar, német, zsidó építésszek, mérnökök, építésvezetők, szakmunkások és a magyar, szlovák kőművesek, kubikosok. Egyetlen népcsoport felől közelítve a városban zajló interetnikus folyamatok különböző etnikai nézőpontjai helyeződnek az előtérbe, az egész város, az egész urbanizációs, modernizációs és asszimilációs folyamat kiválasztott szegmensei kapnak főszerepet.

A XIX. század végi és XX. század eleji közép-európai urbanizáció etnoszociális és etnokulturális kísérőjelenségek Kovács Anna által szlovák szempontból elvégzett sokoldalú elemzése közelebb vihet bennünket a korabeli budapesti etnikai folyamatok teljesebb megértéséhez. Az egy kisebbség kultúrájának fennmaradása szempontjából vizsgált akkulturációs és asszimilációs folyamatban a multietnikus helyi társadalmakra jellemző nyelvi, kulturális sokszínűség és a jórészt migráns, bevándorló népesség munkahelyi, lakóhelyi kölcsönhatásai csak részben működtek a vidéki Ma-

gyarország etnikai kontaktuszónáiban, kisvárosaiban tartósan együtt élő, de a magyarosító közigazgatás és iskolapolitika hatására a magyarosodás irányába elmozduló magyarosodási minták szerint.

A felgyorsult immigrációs jelenségek nyomán kialakuló új etnikai közösségek nem hasonlítanak az „organikus fejlődéssel” évszázadok során kialakult hagyományos városi diaszpórákra: a XIX. század végi, XX. század eleji Közép-Európa nagyvárosainak etnikai képe, mentális térképe olyan képlékeny és folyamatosan változó új minőség. A közelebről-távolabbról a XIX. század utolsó harmadában és a XX. század elején nagy tömegben érkező, munkát kereső bevándorlók, a leteleplülő és gyorsan meghonosodó szakmunkások, szakértők, értelmiségi foglalkozásúak, illetve a minden évben visszatérő szezonmunkások, a más országokból elüldözött menekültek, az egyre tömegesebb közép- és felsőfokú oktatás diákjai, a transznacionális vándornépesség és más migráns csoportok, személyek együtt alkottak Budapesten egy dinamikus változó új közösséget. E tekintetben Vörös Károlynak, Katus Lászlónak, Gyáni Gábornak, vagy éppen Pavol Hapáknak, Monika Gletlernek a könyvben idézett tanulmányai fontos előzményei az újabb kutatásoknak, s ezeket a szerző módszeresen felhasználja. A könyv egyszerre találó és a szerzőnek a témához való közelségét is érzékeltető irodalmi mottója, Peter Jaroš szlovák történelmi kulcsregényéből, „Az ezeréves méh”-ből való: találóan jelzi a főváros szlovák dimenzióját, a szorgos méhekhez hasonlított szlovákok városépítő tevékenységét.

Az elvégzett munka nehézségi fokát jól jelzi, hogy a rendelkezésre álló magyar nyelvű szakirodalmi és részben módszertani háttér, a társadalom- és művelődéstörténeti forrásanyag egyaránt meglehetősen hiányos. A szakirodalom egy-két régi monografikus feldolgozását nem számítva, jórészt alkalmi tanulmányokból, más városokat feldolgozó, ezért módszertanilag jól felhasználható feldolgozásokból áll. A demográfiai, statisztikai anyagokon túlmenően egyetlen kompakt, hosszabb időszakra szóló budapesti szlovák hagyaték, intézményi levéltár sem maradt fenn, de nem talált a szerző a magyarországi és szlovákiai levéltárakban érdemi levelezésanyagot sem. A pesti szlovák és magyar sajtó szintén meglepően szűkkeblűen bánt a helyi, fővárosi szlovák életről szóló tudósításaival. Az egyesületek, társaságok sikeres és adatokban gazdag bemutatása ily módon a szerzőnek invenciózus adatgyűjtő és rendszerező munkáját dicséri.

A szerző négy fejezetre tagolt munkájának alfejezeteiben több megközelítésből elemzi az adott témát. Az első fejezet a szlovákoknak a főváros etnikai arculatára gyakorolt hatását vizsgálja. A rendelkezésre álló népszámlálási, statisztikai anyag teljesnek mondható ismeretében elsősorban az 1880-1920 közötti időszakra összpontosít. Sok adattal, plasztikusan bemutatja, hogy a helyben született szlovákokhoz képest a felső-magyaror-

szági szlovák többségű megyékből érkezők száma többszörösen nagyobb volt. A szakirodalomban gyakran felbukkanó migrációs tétel igazságának ellenőrzése aligha vezetett volna eredendően új felismerésekre: az amerikai szlovák kivándorlás és a fővárosi szlovák munkavállalás és betelepülés között igen erős, negatív korreláció volt, azaz, ha a Budapesten, Tatabányán, Miskolc környékén, a vasútépítéseken volt elegendő munka, kevesebben indultak neki az ismeretlennek a tengeren túlra.

A szezonmunkások, a lakcím-bejelentés nélkül Budapesten nyomorgó szlovák munkavállalók nagy tömegeit az általában az év végének vagy az év elejének meghatározott napjához kötött adatfelvétellel a népszámlálás természetesen nem rögzítette, amit a szerző jórészt figyelembe is vett a budapesti szlovákság folyamatosan változó számának, asszimilációs potenciáljának elemzésekor. Pusztán statisztikai számokkal ugyanis aligha lehet bizonyítani az egy vagy két generáción belül a nagyvárosi bevándorlók körében törvényszerűen bekövetkező nyelvváltást. Ebből a szempontból valószínűleg az esetek többségére valóban igaz lehet a szerző kategorikus állítása: „A Budapesten született szlovákok már magyar anyanyelvűnek vallják magukat.” Különösen a Budapestre beköltöző és ott leteleplülő szlovákok második generációjának többsége minden bizonnyal elmagyarosodott. Mint ahogy az is bizonyosnak látszik, hogy a munkások és értelmiségiek, evangélikusok és katolikusok, illetve az eredetileg is vegyes lakosságú városokból vagy tiszta szlovák faluról Budapestre költözők között igen jelentős eltérések lehettek.

Jóllehet, a szerző több helyen is hangsúlyozza, hogy a város rendkívül dinamikus növekedése a vizsgált évtizedekben teljesen átalakította a város etnikai térszerkezetét, összetételét, a szlovákok és németek csökkenő részarányának okai közt ez a megállapítás mégis egy kicsit háttérbe szorult. Például a németek arányszámának erőteljes 60-ról 14,1 százalékra csökkenése esetében a szerző a németek elmagyarosodásának „hallatlan ütemét” emeli ki az okok közül, holott ebben a folyamatban ez a magas arány alapvetően a város zsidó felekezeti, németként regisztrált, jiddis anyanyelvű népességének nyelvváltásával, erőteljes, gyors és tudatosan vállalt elmagyarosodásával függött össze.

Igen fontos adalékokkal, elemzésekkel szolgál Kovács Anna a fővárosi többnyelvűség alakulásáról: a magyarul beszélő szlovák anyanyelvűek és a szlovákul beszélő magyar anyanyelvűek kategóriái mögött nagyon szerteágazó családi és egyéni történetek húzódnak meg. A nyelvi, kulturális habitusaikban, az asszimiláltság fokozataiban különböző szlovák csoportoknak a számbeli alakulásában nyilván fontos szerepet játszottak a migrációs utánpótlás változásai, a leteleplés és munkavállalás nyelvi, kulturális hasonlósági készletének, a német, zsidó asszimilációs minták, illetve

a nyelv- és identitásváltás más családi, szociális, mobilitási összefüggései. A szerző igyekszik hasznosítani nyelvismereti mutatókat. Ezek a dualizmus kori magyarosodási és magyarosítási folyamatok igen fontos ellenőrzési lehetőségét jelentik, amire már a korabeli magyar, szlovák és német statisztikusok is felfigyeltek.

Ebből a szempontból is nagyon fontosak a fővárosi szlovákság műveltségi, oktatási viszonyainak alakulását bemutató részek. Az oktatási statisztikák esetében az 1914-ig terjedő időszakból is legalább három-négy évet mintaként feldolgoz, hiszen levéltári források és visszaemlékezések is tanúskodnak róla, hogy az Apponyi-féle népiskolai törvények magyarosító szándékai a fővárosban is éreztették hatásukat.

A harmadik fejezet alapos áttekintést nyújt a magyarországi egyesületek történeti előzményeiről, fejlődéséről, az egyesületi jog szabályozásáról. Különösen fontos a magyarországi szlovák egyesületek szerkezetének áttekintése, azon belül a szlovák egyesületek tevékenységük szerinti tipologizálása. A szlovák egyesületek listájában a kormánypárti, hivatalos szlovákok asztaltársasága is helyet kapott, pedig az minden valószínűség szerint nem volt bejegyezve. Ezzel együtt a korabeli pesti szlovák visszaemlékezésekben is rendre megjelenő „úri szlovákok” asztaltársasága fontos adalék ahhoz, hogy a fővárosi szlovák mikrovilágban minden árnyalatnak meglegyen a maga helye.

A Józsefvárosnak szentelt második fejezet jól érzékelteti, hogy a tárgyalt időszakban ez a városrész valóban a főváros jellegzetes szlovák szegmense lehetett, ahol a statisztikai adatok szerint is a legtöbb szlovák élt. Több ezer munkás és több száz kisiparos, valamint kiskereskedő lakott a Józsefvárosban, és több szlovák közhivatalnok és az értelmiségi középosztály tagjai közül is sokan itt vagy a kerülettel határos utcákban telepedtek le. Ebben a kerületben a katolikus, illetve az evangélikus hívők két templomban is (a Rákóczi úti és a Horváth Mihály téri) hallgathatták a szlovák nyelvű szentbeszédet. Szinte valamennyi szlovák és cseh egyesület ebben a kerületben bérelte helyiségeit. A szlovák intézmények, kiadók többsége szintén itt működött.

A XIX. század utolsó harmadának kezdetén még többségében német lakosságú városrészen kívül Újpesten, Kőbányán is akadtak szlovák telepek, városrészek, de a belvárosban kétségkívül a mai Tavaszmező, Bércsics utca és Horváth Mihály tér környéke számított leginkább szlovák szigetnek. A rengeteg adat, amelyre ebben a fejezetben éppen csak utalás történik, jó reményt kínál arra, hogy a hangyaszorgalmúnak megismert szerző előbb-utóbb részleteiben is megírja a józsefvárosi szlovák hétköznapok történetét. Itt is felmerülhet a korabeli józsefvárosi német források, emlékek módszeres elemzésének szükségessége, hiszen valószínűleg a

XIX. század első feléhez hasonlóan a németek nagyobb érzékenységgel viszonyultak környezetükben élő szlovákokhoz, mint az egyre dominánsabb magyarok.

A könyv legterjedelmesebb részét a harmadik és negyedik fejezet alkotja. Az egész dolgozatnak több mint kétharmadát a budapesti szlovák közösség társasági és egyesületi élete alakulásának szentelte a szerző. A több alfejezetre osztott harmadik fejezet a budapesti szlovák közösség társasági központjainak ismertetésével kezdődik. A polgári családok által működtetett szalonok, közösségi összejövetelek minden nagyvárosi diaszpóra esetében a legfontosabb, legmeghittebb és legállandóbb találkozási pontok. Az integrációs–asszimilációs életstratégiák mellett általában jól megfér a családirag szervezett etnikai összetartozás. Kovács Anna néhány konkrét eseten bizonyítja, hogy a pesti szlovákság esetében inkább kivételnek számítottak azok az értelmiségi, polgári családok, amelyek házaikat, lakásaikat az etnikai szolidaritás jegyében közösségi színterekként is működtették. Amint azt a levéltári és sajtóanyagokkal dokumentált egyesület-szervező tevékenység alapján a szerző is megállapítja, ez a visszafogott etnikai, nemzeti színvallás főként a Budapestre érkező vidéki szlovákságot, a munkásokat és napszámosokat, a cselédeket, sőt részben még a tanuló ifjúságot is jellemezte.

Sajátságos paradoxona a budapesti szlovák közéletnek, egyesületi életnek, hogy miközben a városlakók, kivált az újságírók, egyesületi vezetők maguk is tisztában voltak a „legnagyobb szlovák város” jelentőségével, elméleti lehetőségeivel, a történeti Magyarország dinamikus fővárosának hétköznapjai felőröltek minden olyan szándékot, amely a pesti szlovákság nagyobbik részének egységes, átfogó megszervezésére irányult. A három részleges kivételt, a katolikus és az evangélikus egyházat, a pesti Szlovák Egyesület jórészt értelmiségi, diák csoportosulását, illetve a fővárosi szlovák munkás szerveződésekét a szerző részletesen elemzi. Az egyházi ünnepeken, búcsújárásokon rendszeresen bekapcsolódtak a főváros környéki szlovák falvak, települések lakói is, akik egyébként szinte észrevétlenül maradtak a fővárosi egyesületi életben.

A III. és a IV. fejezet adatokban gazdag részei közül is ki kell emelni a budapesti szlovák politikai, értelmiségi köröket tárgyaló részt, illetve a Szlovák Körrel és annak Irodalmi Szakosztályával foglalkozó elemzéseket. A századelő éveiben Budapesten összpontosuló szlovák sajtó szerkesztőségei, Milan Hodža, Anton Štefánek ellenzéki, illetve Adolf Pecháň, Samuel Czambel kormánypárti szlovák lapjainak szerkesztőségei egymástól pár utcára működtek. Mégis egymástól elszigetelve, a korabeli szlovák világ két, egymással kibékíthetetlen alternatíváját – az „egységes magyar politikai nemzet” koncepciójának keretei közt a magyarsággal való együttélést,

illetve a politikai nemzetegységet tagadó autonómiaigényt és a magyarsággal való szembe fordulást – képviselték, és lapjaikon keresztül az egész szlovákság felé rendszeresen propagálták.

Igen elmélyült levéltári munka és sajtóelemzés előzte meg a katolikus egyházhoz kötődő szlovák egyesületi élet rekonstrukcióját is. A fővárosi, azon belül a józsefvárosi katolikus egyház jó ideig fontos támasza volt a szlovák katolikus munkásszerveződéseknek, de nagyjából 1910-től kezdődően felerősödött az egyházon belül is a magyarosító szellem. Mindezt a könyv igen jól dokumentáltan és érzékletesen mutatja be.

Kovács Anna könyve összegzésében a XIX. század utolsó harmadának multietnikus, többnyelvű budapesti népességét mint tünékeny és gyorsan elmúló konstrukciót értékeli. Ennek okai közt a bevándorló szlovákok gyors asszimilációját emeli ki első helyen. „Az asszimiláció húzóhatása minden másnál erőteljesebb volt a szlovák letelepedők körében. Az adminisztratív úton történő (például közigazgatási, oktatási) magyarosítás a legtöbb esetben párosult a spontán, nem megfogható tényezőkkel.” Egyetérthetünk a szerzőnek azzal az összegző megállapításával is, hogy a fővárosi szlovákok „sem társadalmi, sem vallási, sem kulturális szempontból nem képeztek homogén csoportot”. Ez a megállapítás – s ezt már észrevételként fűzzük hozzá a szerző fenti megállításhoz, – bizonyos értelemben megkérdőjelezi a könyv egyik gyakran használt fogalmának, a „budapesti szlovák közösség” használatának az indokoltságát is. Ugyanakkor a sokszínű közösségi szerveződés, egyesületi, kulturális, egyházi élet és sajtótevékenység azt jelzi, hogy akadtak olyan önszerveződési góccok, amelyek mentén ez a meglehetősen sokrétű nagyvárosi szlovák népesség képes volt magát megszervezni.

Milan Harminc és Ján Bobula építészek, Samuel Czambel miniszteri titkár és szlovák nyelvtudós, Milan Hodža, a jeles szlovák politikus, a cseh bankok budapesti fiókalapítási tevékenysége, a korabeli szlovák szövetkezeti és agrármozgalmak fővárosi jelenléte – mind azt mutatják, hogy a szerző jól döntött akkor, amikor arra szánta el magát, hogy elsőként módszeresen feltárja a dualizmus kori budapesti szlovákság demográfiai fejlődését, társadalmi, helyzetét, belső szervezeti fejlődését. Jóllehet, a „német Budapest” és a „zsidó Budapest”-hez aligha mérhető a budapesti szlovákság rövid ideig tartó tömeges jelenléte, a városnak nem csupán az épületei, földalattija őrzi a névtelen szlovák kőművesek, napszámosok ezreinek emlékét, hanem igen sok olyan intézmény, amelynek tevékenysége beépült Magyarország fővárosának egyház- és művelődéstörténetébe.

A századfordulós főváros művelődéstörténeti és társadalomtörténeti tablója értékes összegzés, amely átfogó társadalom- és művelődéstörténeti megközelítései, elemzései révén fontos hozzájárulás mind Magyarországnak

fővárosának etnikai történetéhez, mind pedig a szlovák nemzeti társadalom 1918 előtti fejlődésében jelentős szerepet játszott belső diaszpórák és migrációs folyamatok jobb megértéséhez. A sok esetben a mai államhatárok szerint értelmezett kelet-közép-európai nemzeti történeti narratívák visszatorzításában éppen az ilyen, több tekintetben is transznacionális jelenségek feltárása, sokrétű értelmezése segíthet bennünket pontosabban érteni és értelmezni a többnemzetiségű történeti Magyarország és az egész Habsburg-monarchia multikulturális sajátosságainak valódi historikumát.

Kovács Anna: A szlovákok élete és kultúrája Budapesten a dualizmus korában, (1867–1918) Život a kultúra Slovákov v Budapešti v období dualizmu (1867–1918). Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Szlavisztika – Közép-Európa Intézet Nyugati Szláv Kulturális Kutatócsoport, Piliscsaba-Esztergom, 2006. 164 p.